

Maria Nartonowicz-Kot

SPRAWA POMNIKA TADEUSZA KOŚCIUSZKI W OKRESIE
MIĘDZYWOJENNYM W ŁODZI¹

W 1917 r. przypadła stuletnia rocznica śmierci Tadeusza Kościuszki. Stała się ona okazją do wielkiej manifestacji narodowej. Kościuszko — bohater znany na obu półkulach — nadawał się do „manifestowania naszych aspiracji niepodległościowych”². Zasięg uroczystości był imponujący, ogarnął nie tylko ziemie polskie, ale także wiele krajów europejskich i pozaeuropejskich. Uroczystości kościuszkowskie odbywały się w Londynie, Paryżu, Kijowie, Pradze, w Stanach Zjednoczonych i Australii³. Przybierały one bardzo różne formy: nabożeństw żałobnych, akademii, odczytów, występów artystycznych, koncertów muzyki polskiej.

¹ Pomnik Kościuszki, odstonięty w dniu 14 grudnia 1930 r., został zniszczony przez okupanta hitlerowskiego w listopadzie 1939 r. Jednakże myśl o odbudowie narodziła się jeszcze w okresie okupacji. Wkrótce po wyzwoleniu zaczęto czynić pierwsze próby w tym kierunku, ale na przestrzeni pierwszego dziesięciolecia nie dały one pozytywnego rezultatu. Dopiero w marcu 1956 r. na posiedzeniu Łódzkiego Komitetu FJN zapadła decyzja o odbudowie pomnika. Dnia 16 marca 1956 r. powołano do życia Społeczny Komitet Odbudowy Pomnika Tadeusza Kościuszki. W jego skład weszli przedstawiciele stronnictw politycznych, świata nauki i kultury, organizacji społecznych. Przewodniczącym Komitetu został E. Kaźmierczak, a sekretarzem R. Stefańczyk. W wyniku szerokiej dyskusji zdecydowano się na rekonstrukcję zburzonego pomnika. Nawiązano kontakt z Mieczysławem Lubelskim, który podpisał umowę z Komitetem w styczniu 1958 r. Pomnik odbudowano z funduszy Społecznego Funduszu Odbudowy Kraju i Stolicy oraz darów społeczeństwa Łodzi. Koszt pomnika wyniósł 4 591 748,23 zł. Dnia 22 lipca 1960 r. dokonano uroczystego odstonięcia — *O pracach Społecznego Komitetu Odbudowy Pomnika T. Kościuszki w Łodzi*, Łódź, b. d.

² K. Śreniowska, *Kościuszko bohater narodowy*, Warszawa 1972, s. 198.

³ Tamże, s. 199.

Dla przygotowania obchodów powoływano w miastach i miasteczkach specjalne komitety obywatelskie. Łódzka Rada Opiekuńcza na posiedzeniu w dniu 10 lipca 1917 r. zdecydowała zająć się urządzeniem obchodu. W tym celu wyłoniono grono osób mających utworzyć komitet: inż. Władysław Wagner, Leon Chwalbiński, Leopold Skulski⁴. Do współpracy w Komitecie zaproszono przedstawicieli miejscowych związków, stowarzyszeń i korporacji. W jego skład weszli reprezentanci kleru, inteligencji, finansjery, działaczki społeczne. Komitet Obchodów Kościuszkowskich, lansując apolityczny model Kościuszki, usiłował skupić wokół siebie wszystkich, bez względu na narodowość i przekonania polityczne. Obok Polaków w pracach Komitetu uczestniczyli Żydzi i Niemcy, np. I. Szwarzman — przedstawiciel gminy żydowskiej, J. Gundlach — pastor. Nadając uroczystościom charakter ponadpartyjny, Komitet Obywatelski skupiał w swych szeregach socjalistów, członków NZR, a także przedstawicieli burżuazji: barona Manteuffla, Alfreda Grohmana. W duchu solidaryzmu klasowego i narodowego wydane były odezwy Komitetu, w których czytamy „[...] Naród cały [...] zjednoczony w hołdzie dla wielkiego swego Naczelnika, bez względu na słupy kordonów, na różnice społeczne i wyznaniowe — bez względu na polityczną opinię”⁵. W tym celu chętnie akcentowano udział chłopów i rzemieślników w insurekcji kościuszkowskiej, przypomniano postać Berka Joselewicza.

Aby nadać uroczystościom bardziej oficjalny charakter, do Komitetu Obchodów Kościuszkowskich zaproszono również przedstawicieli władz miejskich: prezesa Rady Miejskiej inż. Tadeusza Sułowskiego i burmistrza miasta Leopolda Skulskiego.

Jednocześnie Rada Miejska postanowiła sama zaakcentować swój udział w obchodach. Na XXII posiedzeniu Rady w dniu 20 września 1917 r. radny Mieczysław Hertz zgłosił wniosek o zmianę nazw niektórych ulic w mieście i tak ul. Spacerową i Nowospacerową przemianować na Al. Kościuszki. Inny z radnych Józef Konic w swoich propozycjach poszedł znacznie dalej, proponując nazwać ul. Piotrkowską — ul. Tadeusza Kościuszki, Nowomiejską — Berka Joselewicza, Średnią — Bartosza Głowackiego, a Konstantynowską — Jana Kilińskiego⁶. Jednakże Magistrat w dniu 5 października 1917 r. postanowił uwzględnić jedynie postulat Hertza i przemianował ul. Spacerową na Al. Kościuszki.

⁴ „Godzina Polski” 1917, nr 189, s. 5.

⁵ Wojewódzkie Archiwum miasta Łodzi (dalej APE), Zbiór druków i pism ulotnych, *Odezwa NZR*, sygn. 575/452, s. 1.

⁶ „Godzina Polski” 1917, nr 260, s. 5.

W dniu centralnych uroczystości — 15 października 1917 r. odbyło się uroczyste posiedzenie Rady Miejskiej, na którym obecni byli wszyscy radni i członkowie Magistratu, przedstawiciele duchowieństwa wszystkich wyznań, władze okupacyjne z prezydentem policji H. Loehsem, hr. Adolfem-Bnin Bnińskim. Otwarcia obrad dokonał prezes Sułowski, który omówił działalność Kościuszki, wskazując jednocześnie jego wpływ na kształtowanie się tradycji historycznej. Następnie głos zabrał Stanisław Jarociński, wiceprzewodniczący Rady, który w imieniu prezydium zgłosił wniosek, przyjęty przez obecnych jednogłośnie, iż „Rada Miejska m. Łodzi postanawia wzniesić w mieście i na koszt miasta pomnik Tadeusza Kościuszki”⁷.

Sprawą budowy pomnika zajął się specjalnie w tym celu wyłoniony przez Radę Miejską Komitet, w skład którego wchodziłi przedstawiciele Rady i Magistratu oraz reprezentanci społeczeństwa łódzkiego. Jego skład osobowy zmieniał się w zależności od składu społeczno—politycznego władz miejskich.

W okresie działalności Rady, pochodzącej z wyborów kurialnych do Komitetu Budowy Pomnika weszli z ramienia Rady: inż. Tadeusz Sułowski, ks. Albrecht, robotnik Andrzej Kaczmarek, Major Karpf i Wolf Markusfeld; z ramienia Magistratu: ławnicy J. Urbanowski i inż. Edward Szenfeld⁸. Komitet Budowy Pomnika Kościuszki, podobnie jak Obywatelski Komitet Obchodów, skupiał przedstawicieli społeczeństwa bez względu na wyznanie i narodowość. Do udziału w pracach Komitetu zaproszono robotników i inteligentów, poważną rolę odgrywali w nim również księża. Na posiedzeniu Komitetu w dniu 9 sierpnia 1918 r. przewodniczącym wybrano Edwarda Szenfelda, a zastępcą Leona Gajewicza. Jednocześnie postanowiono powiększyć liczbę członków przez możliwość dookoptowania nowych osób spośród malarzy, architektów, mających służyć fachową pomocą i radą⁹. Uchwała ta została zatwierdzona przez Prezydium Rady Miejskiej w dniu 4 listopada 1918 r.

Pierwsza pochodząca z demokratycznych wyborów Rada Miejska, zachowała kryteria reprezentacji w Komitecie. W dniu 2 czerwca 1919 r. ustaliła następujący skład osobowy: Leon Koźmiński, Gerson Praszkiel, Stanisław Rapalski i Ryszard Świdorski — radni, inż. Edward Szenfeld, naczelnik budownictwa miejskiego i inż. Wacław Wojewódzki,

⁷ APL, Akta miasta Łodzi (dalej AmŁ), Wydział Prezydialny (dalej Wydz. Prezyd.), *Sprawa wzniesienia pomnika T. Kościuszki* (dalej *Sprawa wzniesienia ...*), sygn. 11.106, k. 4.

⁸ Tamże, Wydział Budownictwa (dalej Wydz. Bud.), *Budowa pomnika T. Kościuszki* (dalej *Budowa ...*), sygn. 15.794, k. 17.

⁹ Tamże, k. 3, 4.

wiceprezydent miasta (z ramienia Magistratu)¹⁰ oraz Paweł Brukalski, Kazimierz Rychter, Kazimierz Stebelski, Jan Wojciechowski, artysta malarz Franciszek Łubieński, rzeźbiarz Władysław Czapliński, autor pomnika Pracy w parku im. S. Staszica — przedstawiciele społeczeństwa łódzkiego¹¹.

W 1923 r. po kolejnych wyborach do władz samorządowych, skład Komitetu uległ dalszej zmianie. Rada na wniosek Magistratu, zdecydowała się powiększyć liczbę członków Komitetu, zapraszając do niego 9 radnych i ławników oraz 6 obywateli¹². Radę Miejską reprezentowali Zygmunt Fiedler, Antoni Idzikowski, Reinhold Klim, dr Samuel Schweig, prezes Rady Bolesław Fichna, Stanisław Rapalski (uczestniczący w pracach poprzedniego Komitetu), z Magistratu: prezydent miasta Marian Cynarski, ławnik Wydziału Oświaty i Kultury Zygmunt Hajkowski i Kazimierz Folkierski. Pozostali członkowie rekrutowali się spośród inteligencji: dyrektor Miejskiej Galerii Sztuki Marian Dienstl-Dąbrowa, malarz Maurycy Trębacz, Henryk Grohman. W celu pozyskania przychylności władzy administracyjnej i państwowej do Komitetu zaproszono wojewodę łódzkiego Ludwika Darowskiego, który wspólnie z Bolesławem Fichną i Marianem Cynarskim stanowili Prezydium Komitetu, dowódcę DOK IV oraz biskupa łódzkiego ks. Wincentego Tymienieckiego, jednego z inicjatorów obchodów kościuszkowskich w Łodzi w 1917 r. i przewodniczącego Obywatelskiego Komitetu Kościuszkowskiego¹³.

Rada o socjalistycznej większości, działająca w latach 1927—1933, na jednym z pierwszych posiedzeń wyłoniła kolejny Komitet Budowy Pomnika T. Kościuszki. Weszli do niego: Edward Andrzejak, Józef Danielewicz, Klementyna Grodzicka, Uszer Mendelson, Jan Sawicki, Roman Izdebski, Józef Wolczyński, Aleksander Joel, Leszek Kirkien, W. Różański, Władysław Wagner, Kazimierz Wiśniewski i Bolesław Fichna, pełniący funkcję przewodniczącego Komitetu¹⁴. Jednocześnie na wniosek Magistratu powołano do Komitetu Jana Działarskiego z Rady Okręgowej Polskich Związków Zawodowych, Adama Cyrańskiego z Rady Okręgowej Chrześcijańskich Związków Zawodowych, Adama Walczaka z Okręgowej Komisji Związków Zawodowych oraz M. Zakrzewskiego naczelnika Wydziału Samorządowego Urzędu Wo-

¹⁰ Tamże, Wydz. Prezyd., *Sprawa wzniesienia ...*, sygn. 11 106, k. 15.

¹¹ Tamże, Wydz. Bud., *Budowa ...*, sygn. 15 794, k. 28.

¹² Tamże, Wydz. Prezyd., *Sprawa wzniesienia ...*, sygn. 11 106, k. 17.

¹³ Tamże, Wydz. Bud., *Budowa ...*, sygn. 15 794, k. 177 (Do Komitetu Wykonawczego Komitetu Budowy Pomnika wybrano: Kazimierza Folkierskiego, Zygmunta Hajkowskiego i Mariana Dienstl-Dąbrowę, sekretarzami zostali: Stanisław Rapalski i Kazimierz Folkierski).

¹⁴ Tamże, Wydz. Prezyd., *Akta ogólne*, sygn. 12 224, k. 65.

jewódzkiego. W tym składzie Komitet pozostał do momentu odsłonięcia pomnika¹⁵. Do Komitetu każda z frakcji radzieckich delegowała swoich przedstawicieli. Ze względu na określony skład partyjny Rady Miejskiej, większość w Komitecie mieli socjaliści, obok nich zasiadali radni z frakcji NPR i frakcji żydowskich.

Najważniejszymi zadaniami, jakie stanęły przed Komitetem Budowy było: wybranie miejsca, na którym miał stanąć pomnik, zgromadzenie odpowiednich funduszy oraz dokonanie, co było sprawą najistotniejszą, wyboru odpowiedniego modelu pomnika.

Sprawa wyboru miejsca stała się jednym z pierwszych ważnych zagadnień. Pierwsze posiedzenia Komitetu poświęcone tej kwestii ujawniły zasadnicze różnice stanowisk. Część członków Komitetu uważała, iż najwłaściwszym miejscem będzie Nowy Rynek (Pl. Wolności), ze względu na topograficzne położenie placu. Propozycje te podpierano również tradycjami historycznymi przysięgi kościuszkowskiej, która odbyła się na rynku krakowskim „wśród ruchu miejskiego”. Oponenti twierdzili natomiast, iż najlepszym będzie park im. ks. J. Poriatowskiego, zapewniający pomnikowi szeroką przestrzeń i tło. Ostatecznie jednak, na posiedzeniu Komitetu w dniu 21 sierpnia 1918 r. zdecydowano się na Pl. Wolności, gwarantujący pomnikowi najkorzystniejszą perspektywę¹⁶.

Jednocześnie zajęto się opracowaniem warunków konkursu na pomnik. Zajęła się tym specjalnie powołana komisja w składzie: Leon Gajewicz, Franciszek Łubieński, Kazimierz Stebelski, J. Urbanowski i inż. Edward Szenfeld. Komisja zostawiła artystom zupełną swobodę co do formy pomnika, zastrzegając się jednak, iż winien on stanowić zwartą całość z otoczeniem, a materiałem z jakiego miano go wykonać mógł być, wobec zakazu stosowania brązu, czerwony piaskowiec lub granit. Wyznaczono również wysokość nagród: I—4000 marek, II—2000 mk, III—1000 mk¹⁷. Konkurs ogłoszono przy współudziale Koła Architektów z Warszawy. Jednakże Koło przez okres kilku miesięcy nie poczyniło żadnych prób, aby nadać mu realne kształty. Zaniepokojony takim stanem rzeczy Komitet Budowy Pomnika wysłał Stebelskiego, jednego ze swych członków, do Warszawy w celu zbadania sprawy. Po powrocie do Łodzi, na posiedzeniu Komitetu w dniu 12 marca 1919 r. poinformował, iż Koło Architektów wyłoniło Sąd Konkursowy, który miał się zająć organizacją konkursu, jednocześnie zaproponowało Ko-

¹⁵ *Dziennik Zarządu m. Łodzi* (dalej *DzZmŁ*), nr 11, 15 III 1927, s. 15 (na miejsce Leszka Kirkiena do Komitetu wszedł adwokat Rafał Kempner).

¹⁶ APŁ, AmŁ, Wydz. Bud., *Budowa...*, sygn. 15 794, k. 3.

¹⁷ Tamże, k. 5.

mitetowi zmianę warunków, a mianowicie użycie brązu (nie obowiązywał już zakaz stosowania brązu, wprowadzony w latach wojny przez okupanta niemieckiego) oraz podniesienie wysokości nagród, która w warunkach inflacji wydawała się zbyt niska. Po uwzględnieniu przedłożonych zmian, Komitet delegował do Sądu Konkursowego Urbanowskiego, Stebelskiego, inż. Szenfelda¹⁸. Kiedy po upływie roku (tj. w 1920 r.) mimo licznych pism ponagających, Koło nie w tym kierunku nie zrobiło, Komitet postanowił wycofać sprawę, a nowe warunki uchwalić w Łodzi¹⁹. Stąd praca nad budową pomnika została ponownie oddalona.

Wobec zaistniałej sytuacji, Magistrat Łodzi ogłosił nowy konkurs, termin którego wyznaczony został na 1 kwietnia 1922 r. Komitet szeroko rozpropagował ideę konkursu. Projekt i warunki konkursu rozesłano do wielu stowarzyszeń techników, architektów, związków plastycznych wszystkich większych miast polskich²⁰. Do sądu Konkursowego zaproszono wybitnych architektów i rzeźbiarzy z Warszawy i Łodzi: architekta Stefana Szyllera, twórcę gmachu „Zachęty”, uczestnika Sądu Konkursowego na Pomnik Bojowników Poległych w 1905 r., Stanisława Noakowskiego malarza, architekta, profesora Politechniki Warszawskiej, Czesława Przybylskiego, jednego z czołowych architektów okresu międzywojennego, Edwarda Wittiga, rzeźbiarza, profesora Politechniki Warszawskiej, Jana Biernackiego, rzeźbiarza, J. Wasilkowskiego, Kazimierza Stebelskiego, Pawła Brukalskiego i Edwarda Szenfelda. Na konkurs napłynęło 18 prac, które zostały wystawione w sali posiedzeń Rady. Jury w dniu 8 kwietnia 1922 r. przyznało trzy nagrody. Pierwszą zdobył Stanisław Pawlak z Warszawy, drugą Waclaw Konopka z Łodzi, trzecią Franciszek Rot również z Warszawy. Ze względu jednak na słabą poziom nadesłanych modeli, żadnego z nich nie zakwalifikowano do wykonania. Wobec negatywnego wyniku konkursu, Komitet Budowy na posiedzeniu w dniu 25 kwietnia 1922 r. zaproponował zamówić prace u znanych rzeźbiarzy Zofii Kamińskiej i Jana Biernackiego, i wybrać z nich przyszły pomnik. Sprawa jednak nie znalazła uznania w oczach ani Rady Miejskiej, ani Magistratu, który szukając dróg wyjścia zakupił za sumę 200 000 mk model Czaplńskiego, nadesłany poza konkursem

¹⁸ Tamże, k. 10.

¹⁹ Koło Architektów z Warszawy w dniu 26 sierpnia 1920 r. zwróciło Magistratowi 15 000 mk, pobranych na prace wstępne związane z mającym się odbyć konkursem — tamże, k. 74.

²⁰ Warunki konkursu były następujące: pomnik miał stanąć na Pl. Wolności, materiał: podstawa granitowa, posąg z brązu, nagrody: I—200 tys. mk, II—100 tys. mk, III—50 tys. mk, prace miały być zaopatrzone w godło, a przyznanie nagród nie decydowało o przyjęciu projektu do realizacji — tamże, k. 119.

i polecił zdobywcy I nagrody przerobienie swojego modelu dostosowując go do konnego projektu Czaplińskiego²¹. Zamyśl ten, jak pozwala sądzić zachowany materiał i rozpisanie nowego konkursu, nie został zrealizowany.

Kolejny konkurs ogłoszono przy pomocy Towarzystwa „Rzeźba” z Warszawy, skupiającego znanych polskich artystów rzeźbiarzy. Aby uniknąć napływu słabych prac, konkurs miał charakter zamknięty, do udziału zaproszono jedynie 10 wybitnych rzeźbiarzy²². Termin nadesłania prac ustalono na dzień 15 grudnia 1925 r. Komitet w postawionych warunkach zaproponował, aby przedstawić Kościuszkę nie jako wojownika, ale męża stanu²³. Od momentu powzięcia uchwały o budowie pomnika w 1917 r. do ogłoszenia konkursu w 1925 r. minęło osiem lat. W ciągu tego czasu sytuacja polityczna radykalnie się zmieniła. Polska od 1918 r. była znowu obecna na mapie Europy, zmieniło się również spojrzenie na postać Naczelnika. W 1917 r. widziano w nim przede wszystkim bohatera walk o niepodległość Polski, o wolność narodów ujarzmionych. Akcentowano silnie udział Kościuszki w walce narodu amerykańskiego o niepodległość. Modelowanie oblicza przywódcy narodu wypływało ze względów natury politycznej. W czasie wojny PPS propagowała ideę czynu zbrojnego, zrywała z modelem apolitycznego bohatera, wskazywała na jego związek z rewolucyjną Francją. Dla prawicy był Kościuszką symbolem zbratania się różnych grup społecznych, odrzucającym wszelkie względy partyjne. Usuwano w cień jego program reform społecznych, nie popularyzowano na ogół uniwersału, jako dokumentu o charakterze rewolucyjnym. Te treści niepodległościowe, walki o wolność miały być zawarte również w projekcie pomnika. Jakkolwiek nie zachowały się w źródłach opisy prac konkursowych z 1922 r. można sądzić, jedynie ze zdjęć projektów, iż przedstawiały one Kościuszkę jako wodza i wojownika na koniu, z wyciągniętą szablą. Dopiero w warunkach konkursowych z 1925 r. chciano widzieć w Naczelniku męża stanu. Młodemu państwu polskiemu, kształtującemu swoją państwowość, bardziej potrzebny był polityk niż wódz i bohater spod Racławic. W przeszłości szukano wzorów godnych do naśladowa-

²¹ Tamże, k. 144; tamże, Wyd. Prezyd., *Posiedzenia Komisji Radzieckich*, sygn. 12 137, k. 94.

²² Komitet Wykonawczy Komitetu Budowy Pomnika T. Kościuszki zaproponował: A. Głowińskiego, W. Kunę, J. Szczepkowskiego, W. Szymanowskiego, Wacława Kopkę, Związek Artystów Polskich „Rzeźba” na wolnym zebraniu wytypował: Zofię Trzcinińską-Kamińską, Mieczysława Lubelskiego, Romualda Zerycha, Tadeusza Brayera, Jana Biernackiego, ten ostatni wycofał się z konkursu — tamże, Wyd. Prezyd., *Budowa ...*, sygn. 11 106, k. 18; sygn. 15 794, k. 179 i 184.

²³ Tamże, sygn. 11 106, k. 19.

nia przez współczesnych. Przyrównywano Kościuszkę do Waszyngtona i Lafayette'a, polityka z okresu Wielkiej Rewolucji Francuskiej.

Do Sądu Konkursowego zaproszono, oprócz przedstawicieli Komitetu Budowy Pomnika i władz miejskich: Bolesława Fichny, Mariana Cynarskiego i Mariana Dienstl—Dąbrowy, także trzech znanych i cenionych artystów rzeźbiarzy: Piusa Welońskiego, profesora W. Michalskiego i Tadeusza Byławskiego. Na posiedzeniu jury w dniu 2 stycznia 1926 r. pierwszą nagrodę przyznano pracy oznaczonej godłem „Drugi Tymoleon” (Mieczysław Lubelski)²⁴. Według Adama Próchnika, Tymoleon był ulubionym bohaterem Kościuszki²⁵. Drugą nagrodę otrzymała praca „Cztery Stany” (Jana Szczepkowskiego)²⁶, trzecią „Hold” (Zofia Trzcńska-Kamińska)²⁷.

Nagrodzona praca została przychylnie przyjęta przez prasę, np. „Przegląd Poranny” donosił: „Projekt pomnika Tadeusza Kościuszki nagrodzony I nagrodą na konkursie w Łodzi jest rozwiązany architektonicznie udanie [...] Jest to jeden z lepiej skomponowanych pomników ostatnich czasów”²⁸.

Na wniosek Komitetu Budowy, Magistrat powierzył wykonanie pomnika laureatowi Lubelskiemu²⁹. Według jego projektu pomnik składał się ze stopni, płyty, cokołu o wysokości 3,15 m, na którym umieszczona była figura Kościuszki wielkości 4,35 m. Na cokole znajdowały się cztery płaskorzeźby z brązu, przedstawiające najważniejsze wydarzenia w działalności Naczelnika: Waszyngton i Kościuszko, Przysięga Krakowska, Kościuszko i Głowacki, Ogłoszenie Uniwersału Połanie-

²⁴ Mieczysław Lubelski (1886—1965), artysta rzeźbiarz, studiował w Warszawie u X. Dunikowskiego i w Berlinie. Twórca akademickich rzeźb religijnych i pomników: Sopera w Warszawie (1933), Lotników Polskich w Londynie — *Encyklopedia powszechna PWN*, t. 6, Warszawa 1967, s. 623.

²⁵ A. Próchnik, *Kim był T. Kościuszko*, Łódź 1930, s. 19.

²⁶ Jan Szczepkowski (1878—1964), rzeźbiarz, w latach 1923—1939 profesor Miejskiej Szkoły Sztuk Zdobniczych w Warszawie. Zajmował się rzeźbą pomnikową i portretową. Najważniejsze dzieła: pomnik W. Bogusławskiego (1936 r., zrekonstruowany w 1964 r.) i S. Moniuszki (1964) przed Teatrem Wielkim w Warszawie — *Encyklopedia powszechna PWN*, t. 4, Warszawa 1976, s. 347.

²⁷ Zofia Trzcńska-Kamińska (ur. 1890), twórczość w zakresie rzeźby figuralnej o tematyce historycznej, religijnej i portretowej. Pomniki: T. Kościuszki w Poznaniu (1930), S. Czarnieckiego (1935), W. Kadłubka (1956) — tamże, t. 2, Warszawa 1974, s. 398.

²⁸ „Przegląd Poranny” 23 V 1926, s. 4.

²⁹ Jak wynika z materiałów archiwalnych na pomnik T. Kościuszki w Łodzi ogłoszono właściwie trzy konkursy, I w 1918 r. (nie doszedł do skutku), II w 1922 r. i III w 1925 r. Dopiero ostatni konkurs przyniósł pozytywne rezultaty. Lubelski otrzymał I nagrodę na konkursie w 1925 r., a nie w 1922 r., jak sugeruje — W. Walczak, *Łódźskie konkursy architektoniczne w latach 1918—1939*, [w:] *Sztuka Łódzka*, Łódź 1977, s. 103.

ckiego. Statua bohatera na cokole trzymała w jednej ręce uniwersał, drugą natomiast ochraniała drzewko wolności. U jego stóp leżała zbroja, helm i armatka, symbolizująca przynależność do stanu szlacheckiego.

Posiadając projekt pomnika, istotną sprawą stało się zgromadzenie odpowiedniego materiału, co jak się okazało nie było wcale rzeczą prostą. Początkowo projektowano wykonanie cokolu z granitu. Ogłoszony przetarg na dostawę kamienia nie dał rezultatów w związku z brakiem granitu i niemożnością zdobycia bloków skalnych o odpowiednich rozmiarach. Wobec powyższego Lubelski zaproponował zamiast granitowego trzonu pomnika — betonowy, obłożony blachą miedzianą. Było to także korzystniejsze ze względów finansowych, ponieważ znacznie obniżało koszt budowy. Koncepcja ta wywołała ostrą polemikę wśród członków Komitetu. Po zasięgnięciu jednak opinii fachowców, Magistrat zgodził się na przedłożoną zmianę³⁰. Wykonanie tych prac powierzono Stoczni Gdańskiej. Stopnie pomnika i podstawę wykonano z czerwonego piaskowca, sprowadzonego z kamieniołomów w Mogilnicy koło Trembowli³¹. Również istotną sprawą było wykonanie z brązu odlewów figury Kościuszki i 4 płaskorzeźb. W drodze przetargu odlew figury miała wykonać firma „Józef Wasilewski i Sp-ka” z Warszawy, a płaskorzeźby Władysław Wagner, dyrektor Pabianickiej Szkoły Rzemiosł. Jednak wobec nie wywiązania się z umowy firmy warszawskiej, wykonanie odlewu przekazano również Wagnerowi³².

Niebagatelną sprawą stało się zabezpieczenie odpowiednich funduszy potrzebnych na budowę pomnika. Rada Miejska po podjęciu uchwały wstawiła do budżetu sumę 10 000 mk na roboty wstępne³³. Wkrótce okazało się jednak, że suma ta jest zdecydowanie mała. Zmiana warunków politycznych, zakończenie wojny i odzyskanie przez Polskę niepodległości wysunęły na plan pierwszy nabrzmiałe problemy socjalne. Miasto, borykające się z ogromnymi problemami społecznymi

³⁰ *DzZmŁ*, nr 8, 19 II 1929, s. 133—134.

³¹ Pierwotnie zamierzano wykonać stopnie pomnika z kamienia wulkanicznego (andezytu), jednakże po przeprowadzeniu analiz chemicznych okazało się, że materiał ten jest nietrwały. Wobec czego R. Izdebski zaproponował wykonanie stopni prowizorycznych z betonu, które miały być zastąpione po otrzymaniu odpowiedniego materiału, ale i ta koncepcja upadła — *APŁ*, *AmŁ* Wydz. Bud., *Budowa ...*, sygn. 15 794, k. 24. Obróbkę i montaż stopni pomnika powierzono firmie „J. Urbanowski” z Łodzi — tamże, k. 274. Cokół betonowy i rusztowania wykonało przedsiębiorstwo budowlane „J. Tyller” z Łodzi — tamże, k. 209.

³² *DzZmŁ*, nr 5, 4 II 1930, s. 90. Odbiór techniczny odlewów, dokonany przez komisję w składzie: Roman Izdebski, J. Rybołowicz, Antoni Purla, A. Joel, Mieczysław Lubelski, P. Sperr i J. Rodewald, wypadł pomyślnie — tamże, sygn. 15 800, k. 135.

³³ Tamże, sygn. 15 794, k. 16.

i gospodarczymi, nie miało odpowiednich środków na realizację zamierzeń, choć z nich nie rezygnowało. Trudności gospodarcze, pogłębiająca się inflacja stały się jednymi z głównych przyczyn opóźniających dokończenie podjętego dzieła. Analizując ogólne zestawienie kosztów budowy pomnika, można zauważyć, iż w latach 1919—1922 sumy przeznaczone na ten cel były bardziej niż skromne. Ogółem wydano wówczas około 2000 zł³⁴. Sytuacja uległa zmianie dopiero w połowie lat dwudziestych. Rozstrzygnięcie konkursu na pomnik ożywiło marcie do tej pory zamierzenia, ale lata 1925—1926 nie sprzyjały również przyspieszeniu budowy pomnika. W czasie działalności Rady „socjalistycznej” budowa nabrała żywszych rumieńców, aczkolwiek i wtedy liczne trudności natury technicznej opóźniały pracę. Do budżetu Rady Miejskiej rokrocznie wstawiano sumy przeznaczone dla Komitetu. W latach 1927—1931 przeznaczono na ten cel ok. 600 000 zł. Biorąc pod uwagę, iż całkowity koszt budowy wyniósł 657 012 zł, należy stwierdzić, że główny ciężar realizacji spoczywał na barkach Rady III kadencji³⁵. Najwięcej środków materialnych, bo ok. 45% pochłonęło wykonanie odlewów, montaż blach miedzianych i słopni pomnika. Pokazną sumę wypłacono również twórcy — Lubelskiemu. Otrzymał on ok. 145 000 zł, co stanowiło 22% ogólnych kosztów. Pozostała suma zużytkowana została na zakup piaskowca, wykonanie fundamentów, splantowanie terenu wokół pomnika oraz utrzymanie pracowni rzeźbiarza. W myśl uchwały z 1917 r. pomnik został zbudowany przez miasto i na koszt miasta³⁶.

Zgodnie z tradycją, Komitet Budowy postanowił położyć pod budowę pomnika kamień węgielny. Uchwała w tej sprawie zapadła na posiedzeniu w dniu 23 kwietnia 1927 r. Dla ułożenia aktu erekcyjnego powołano komisję, w składzie: Bolesław Fichna, Zygmunt Hajkowski i Mieczysław Tarłowski³⁷. Jednocześnie zwrócono się do Wydziału Finansowego o dostarczenie złotej monety, która wraz z innymi monetami obiegowymi i numerami miejscowych pism została wmurowana w fundamenty. Uroczystość położenia kamienia węgielnego połączono ze świętem 3 maja. Formacje wojskowe, organizacje młodzieżowe, związki zawodowe i szkoły, uczestniczące w manifestacji obecne były

³⁴ Sumy w markach zostały przewaloryzowane na podstawie rozporządzenia Prezydenta RP z dnia 14 V 1924 r. — *Dziennik Urzędowy Państwa Polskiego*, nr 42.

³⁵ APŁ, AmŁ, Wydz. Bud., *Budowa ...*, sygn. 15 795, k. 49.

³⁶ Niewielkie sumy przeznaczone na budowę pomnika wpłynęły od prof. Czesława Przybylskiego (3750 zł), Łódzkich Elektrycznych Kolei Dojazdowych i Rady Naczelnej Związku Ludowo-Narodowego — tamże, Wydz. Prezyd., *Akta ogólne*, sygn. 12 224, k. 84, *DzZmŁ*, nr 26, 28 VI 1927, s. 11.

³⁷ Tamże, nr 17, 26 IV 1927, s. 11; nr 19, 10 V 1927, s. 13.

przy położeniu i poświęceniu kamienia. Obecność przedstawicieli władz administracyjnych, wojska, sądu, władz miejskich oraz organizacji społecznych i zawodowych nadała uroczystości charakteru oficjalnego. Tekst aktu erekcyjnego podkreślał ogromne znaczenie Kościuszki dla historii Polski. Akceptowano jego działalność jako wodza, ale także zwracano uwagę na aspekt społeczny — wydanie Uniwersału Połanieckiego. Podkreślano też rolę Naczelnika w integrowaniu społeczeństwa polskiego, dla którego stał się symbolem łączności i jednolitości kultury narodowej w ciągu wieków.

Po zakończeniu wszelkich prac, do ustalenia pozostał jedynie termin odsłonięcia pomnika. W pierwotnej wersji zamierzano połączyć uroczystość odsłonięcia z obchodami 100 rocznicy powstania listopadowego. Jednakże po odbyciu konferencji w dniu 25 listopada 1930 r., postanowiono nadać uroczystości charakter bardziej ogólny i w związku z tym nie łączyć jej z inną. Do udziału w odsłonięciu pomnika zaproszono przedstawicieli władz centralnych i większych miast polskich. Organizowaniem całej imprezy zajęło się Prezydium Magistratu i Rady Miejskiej, przy czynnym współudziale Komitetu Budowy.

W związku z przygotowaniem do odsłonięcia pomnika, Magistrat na posiedzeniu w dniu 25 września 1930 r. powziął uchwałę w sprawie wydrukowania, nakładem Zarządu Miejskiego, pracy dr Próchnika pt. *Kim był T. Kościuszko*. Dobór autora nie był przypadkowy. Próchnik, znany działacz socjalistyczny był jednocześnie historykiem, któremu tematyka kościuszkowska nie była obca. Poświęcił jej swoją rozprawę doktorską pt. *Demokracja Kościuszkowska*, a także pracę *Kościuszko jako polityk i wódz*, która ukazała się w 1926 r. Kościuszko Adama Próchnika jest antytezą Kościuszki Tadeusza Korzona, bohaterem rewolucyjnym. Był, jak to stwierdziła Krystyna Śreniowska: „najczerwieńszy spośród znanych przedtem i potem Kościuszków”³⁸. Adam Próchnik burzył mit apolityczności Naczelnika, wskazując na jego współdziałanie z polskimi jakobinami — Hugonem Kołłątajem i gen. Józefem Zajączkiem, a także jakobinami francuskimi i Maximilianem Robespierrem. Te poglądy Próchnika znalazły silny oddźwięk w broszurze *Kim był T. Kościuszko*. I tu autor akcentuje rewolucyjną działalność Kościuszki. Jednocześnie nie przypisuje mu zbyt wielkiej roli w opracowywaniu Konstytucji 3 maja, pisząc: „Niewątpliwie witać musiał z zadowoleniem fakt, że ojczyzna jego podejmuje myśl reformy swego ustroju. Jakże daleko odbiegały te reformy Sejmu Czteroletniego od ideowej platformy Kościuszki [...] Stał więc na uboczu, nie biorąc czynnego udziału w dziele ułamkowym”³⁹.

³⁸ Śreniowska, *op. cit.*, s. 228.

³⁹ Próchnik, *op. cit.*, s. 14.

Broszura Próchnika ukazała się w nakładzie 1000 egzemplarzy i miała być rozprowadzona, wg zamierzeń władz miejskich, wśród młodzieży szkolnej i związków zawodowych. Kuratorium Okręgu Łódzkiego odmówiło jednak przyjęcia broszurki. W aktach nie zachowały się informacje co było tego przyczyną, przypuszczać jedynie można, iż pewne akcenty dość rewolucyjne zniechęciły władze szkolne. Natomiast związki zaakceptowały propozycję i rozprowadziły pracę wśród swych członków⁴⁰.

Uroczyste odsłonięcie pomnika Kościuszki nastąpiło w dniu 14 grudnia 1930 r. Na Pl. Wolności zgromadziło się ok. 11 000 osób. W uroczystości uczestniczyli reprezentanci władz samorządowych, administracyjnych, szkolnych, wojskowych, policyjnych, duchowieństwo, związki zawodowe i prasa. Moment odsłonięcia filmowany był przez wytwórnię filmów „Film-Studio”⁴¹.

Odsłonięcie pomnika wywołało szeroki rezonans nie tylko w prasie łódzkiej, ale także w ogólnopolskiej. Następnego dnia wiadomość o tym fakcie znalazła się prawie we wszystkich dziennikach, omawiających dzieje budowy i znaczenie jej dla robotniczego miasta. Na ręce prezydenta Bronisława Ziemięckiego napłynęło z tej okazji wiele telegramów z gratulacjami⁴².

Wybudowanie pomnika było dla Łodzi wielkim wydarzeniem, tym większym jeżeli zważy się, jak długa była droga od powzięcia uchwały do momentu odsłonięcia. Końcowe lata budowy przypadły na niekorzystny okres w dziejach Polski, bo na kryzys gospodarczy. Mimo trudnej sytuacji finansowej miasta udało się doprowadzić do końca tę ważną dla Łodzi sprawę.

Instytut Historii
Zakład Historii Polski Najnowszej

⁴⁰ APL, AmŁ, Wydział Oświaty i Kultury, *Popieranie kultury i sztuki*, sygn. 15 374, k. 226.

⁴¹ „Kurier Łódzki” 1930, nr 342, s. 1; APL, AmŁ, Wydz. Prezyd. *Sprawa wzniesienia i odsłonięcia pomnika T. Kościuszki*, sygn. 12 393, k. 12 i n. — W uroczystościach udział wzięli: Jan Holcgreber — prezes Rady Miejskiej, Bronisław Ziemięcki — prezydent miasta, Władysław Jaszczółt — wojewoda łódzki, Józef Różniecki — wicewojewoda, Jan Dychdalewicz — starosta łódzki, gen. Stanisław Małachowski, gen. Józef Olszyna-Wilczyński, biskup Wincenty Tymiieniecki, sufragan ks. Kazimierz Tomczak, kurator szkolny Jerzy Gadowski, pastor Juliusz Dietrich, ks. Teodor Walikowski, dziennikarze z „Kuriera Łódzkiego”, „Rozwoju”, „Głosu Porannego”, „Łódzianina”, „Freie Presse”.

⁴² Telegramy przesłali: wiceminister spraw wewnętrznych, prezydent m. st. Warszawy Zygmunt Słomiński, prezydent Poznania Cyryl Ratajski, prezydent Krakowa Rolle oraz prezydenci Katowic, Lwowa i innych miast polskich.

Марья Нартонович-Кот

ПРОБЛЕМА ПАМЯТНИКА ТАДЕУША КОСТЮШКО В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД В ЛОДЗИ

За первые проекты воздвижения в Лодзи памятника Тадеушу Костюшко взялся Городской комитет в 1917 г. Сооружением памятника должен был заняться, специально с этой целью, 'созванный Комитет, состав которого, в зависимости от действующего Городского Совета, изменялся. Вместе с представителями самоуправляющих властей (Городского Совета и Магистрата) он сосредотачивал людей искусства — архитекторов, скульпторов.

Изменение политических условий, конец войны и восстановление независимости Польши привели к тому, что на первый план выдвинули общественные и экономические проблемы, а планы сооружения памятника отошли на задний план. На это повлияло также отсутствие соответствующей модели памятника. Первый конкурс, объявленный при содействии Общества Архитекторов из Варшавы, не дал результатов, отак как Общество отнеслось к этому небрежно. Второй конкурс, объявленный в 1922 г. принес плоды — 18 работ, из которых три были награждены. Однако, ни одна из них не была использована для сооружения памятника. И только очередной, закрытый конкурс в 1925 г. выдвинул проект, который был отмечен Конкурсным Судом и куплен городскими властями. Создателем памятника был Мечислав Любельски, ему же доверили исполнение работ, связанных с сооружением памятника Костюшко.

Финансовые и технические трудности привели к тому, что реализация постановления, принятого в 1917 г., значительно оттянулась. 3 мая 1927 г. было совершено торжественное вмурование краеугольного камня, а открытие памятника состоялось 14 декабря 1930 г. Общая стоимость памятника составляла 657 012 зл.